

HİCRÎ BEŞİNCİ ASRA KADAR KUZEY AFRIKA'DA HANEFİLİK

HANAFISM IN NORTH AFRICA UNTIL FIFTH CENTURY AH

BEKİR KARADAĞ

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslami Bilimler Bölümü
Asst. Prof., Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences

b.karadag63@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-4317-1478

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
30 Eylül 2018	30 September 2018
Kabul Tarihi	Date Accepted
16 Ocak 2019	16 January 2019
Yayın Tarihi	Date Published
Haziran 2019	June 2019
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Haziran	June
DOI	
https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.465909	

Atf/Cite as

Karadağ, Bekir. "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefilik". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 18/35 (Haziran-June 2019): 75-100.
<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.465909>

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

<http://dergipark.gov.tr/hititilahiyat>

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University,
Çorum, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. CC BY-NC-ND 4.0

Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik¹

Hanafism in North Africa Until Fifth Century Ah

Abstract

This study deals with the situation in North Africa until the fifth century AH of Hanafî School. In this context, information is given on how the Hanafî School spread in the region, important Hanafî jurisprudence (fakihs) and how it ended in the region. The Hanafite, that many judgeships and administrators are involved, spread with student activities and government support in North Africa. The Hanafite continued to exist in the region until the fifth century, came to an end due to many influences, such as political preferences, the mihne event, and the negative activities of Malikî jurisprudence (fakihs). This study is important because it examines the situation of the Hanafî school in North Africa which a different region in terms of fiqh history.

Key Words: Hanafi School, North Africa, Maliki School, Mihne Event, History of Islamic Law.

Summary

This study deals with the situation in North Africa until the fifth century AH of Hanafî School. In this study, which is important for the history of fiqh because it examines the state of Hanafism in a different region in North Africa, it was given information about how and by whom Hanafî sect spread to the region, important Hanafi foundations and how it ended in the region. In this context, it is understood that there is an intense Hanafi influence beyond the existence of Hanafism in North Africa, especially when we look at the material in the plateau and historical works which we examined in this context. It is stated in the works which witnessed this period that the majority of the deputies in the said period were in the opinion of the Kufeans, ie the Hanafians.

The existence and prevalence of Hanafism in North Africa has been determined to have two main factors. The first of these is the student activities, which are composed of the works of the important rulers, many of whom are judgeship and administrators, and the second is the state support or political factor.

Hanafism to North Africa Esed b. Furat and Abdullah b. Ferrûh Although there are two different opinions about the fact that it is spread through, we believe that both Ibn Ferrûh and Asad b. Furât contribution to the spread of Hanafî sect in North Africa. Ibn Ferrûh was the first to introduce Hanafî sect to the region. It was understood that Esed b. Furât was important for the spread of the sect.

The other important factor that enabled the spread of Hanafism in the region is political support for attitude of Ağlebîns It is founded by Ibrahim b. Ağleb who inherited by Harun Reşid in the time of the Abbasins. The Ağlebîns supported the Hanefi sect adopted by the Abbasins in general for coming from Baghdad, the center of caliphate.

In the study, until the fifth century AH. in North Africa, many important faults have been identified. There are scattered information about the many faqihs which are said to be

¹ Bu çalışma, Muş Alparslan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: BAP-18-4905-01.

Hanafis in the works related to the works of Mâlikî or the history of the region. In the first period works that mentioned about these pharaohs, Irâkiyyûn or Kûfiyyûn expressions were mostly used, but in the last period, more Hanafi religions were used. Among the Hanafi faqîhs who grew up during this period were Abdullah Ibn Ferrûh al-Khorasanî, Abu Muhrez, Mamer b. Mansûr, Süleyman b. İmrân and İbn Abdûn are important. In addition to this, Ibn Abu'l-Cevad, who made a long time for Kayrevan, Abu Abdullah Muhammad b. Zarzar, Tunisian Heysem b. Süleyman b. Hamdûn, one of the teacher's Tahavî Tunisian Enbârî who faqîh's Hanafî, Abdullah İbnûl-Muğîre al-Kûfî, Hişâm İbnü'l-Irâkî, Ebu'l-Minhâl, Kâsım b. Ebî'l-Minhâl, Ibn Umayr and Abû 'İkâl İbnu'r-Ra`na' are mentioned in the classical sources. In this period Ibn Abdûn and Heysem b. Süleyman some of the Hanafî students, such as, contributed to the history of science and culture by copyrighting the works.

In our study, it has been determined that Hanafism disappeared after a short period of time in North Africa after the fifth century. The end of Hanafism in this region has been brought about by the passing of Hanafî faqîhs to Mâlikî. According to a rumor at some time around seventy Hanafî faqîh, was passed to the Mâlikî sect.

One question is how the Hanafî school, which is one of the two most powerful sects in the region, ends in North Africa is a question waiting to answer. However, it is not reasonable to just conclude that Hanafism ends in this region. According to the results of this study, Hanafism, which has continued its existence in the region until the fifth century, ended due to many factors such as political preferences, mihne incident and illegitimate studies.

In terms of state policy, there are three decisive factors in the disappearance of Hanafism in the region. The first of these is to bring Sahnûn to the brigade, when the Mâlikî sect was started to spread and the judicial affairs began to be brought to the judiciary.

The second factor in this regard is the elimination of Shiite Ubaydî. The war against the Shiites was won and many Shiites were even killed and plundered in the period when the Hanafi priests moved to Mâlikî sect. It can be thought that the Hanafis who were in the judicial authority in the period of Ubaydis passed from the fear of life to Mâlikî sect.

The third and last reason is activities Muiz b. Bādîs that encourage the transition to the school Mâlikî. Hanafî sect, which has been weakened until this period, Muiz b. Bādîs Ah. In 406 After his father Bādîs b. Mansûr's passing away, it has completely disappeared.

Another reason for this is the effect of the reverse mihne arising in response to the mihne event, which is effective in the formation of the Mu'tazilian Hanafis in the region. Inverse mihne event adversely affected the non-Mutezilian Hanafis.

Lastly, the struggle of the Mâlikî faqîhs against the Hanafis was influential in this regard. The faqîhs of Mâlikî sect in the region have criticized the Hanafis for the reason of drinking the nebiz and having ideas of Mu'tazilite.

Öz

Bu çalışmada Hanefî mezhebinin hicrî beşinci asra kadar Kuzey Afrika'daki durumu ele alınmaktadır. Bu bağlamda Hanefî mezhebinin bölgede nasıl yayıldığı, önemli Hanefî

fakihleri ve bölgede nasıl son bulduğu hakkında bilgi verilmiştir. Birçoğu kadılık ve yöneticilik yapmış önemli fakihlerin müntesip olduğu Hanefilik Kuzey Afrika'da öğrenci faaliyetleri ve devlet desteğiyle yayılmıştır. Hicri beşinci asra kadar bölgede varlığını devam ettiren Hanefilik siyasi tercihler, mihne olayı ve Mâlikî fakihlerin aleyhte çalışmaları gibi birçok etkenden dolayı sona ermiştir. Bu çalışma, Hanefî mezhebinin farklı bir bölge olan Kuzey Afrika'daki durumunu incelemesi nedeniyle fıkıh tarihi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hanefî Mezhebi, Kuzey Afrika, Mâlikî Mezhebi, Mihne, Fıkıh Tarihi.

GİRİŞ

Kurucusu İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen Hanefilik, ilk yıllardan itibaren Müslümanların yaşadığı hemen her coğrafyaya yayılma imkânı bulmuştur. Hanefiliğin Müslümanlar arasında yayılmasında birçok faktörün etkisinden bahsedilmektedir. Bunların başında kadılık ve resmi mezhep uygulamasının yanında öğrenci faaliyetleri, mezhep fıkının tedvini, kanun koyma ihtiyacı, toplumsal yöneliş ve yatınlıklar, mezhebin merkezi yerlerde doğup iletişim imkânlarını kullanması gibi faktörler zikredilmektedir.² Fıkıh tarihi eserlerinde mezhebin yayıldığı yerler arasında Irak, Mısır, Suriye, Mâveraünnehir, Çin, Hindistan ve Balkan bölgelerinin olduğu vurgulanmaktadır.³ Fakat Hanefî mezhebinin Kuzey Afrika ve Sicilya'da yayılması ile ilgili ifadeler pek fazla rastlanmamaktadır.⁴ Bu hususta bilgi verenler ise oldukça sınırlı malumatlarla yetinmektedirler.⁵ Fakat özellikle Mâlikî kaynakları dikkatli bir şekilde incelendiğinde Hanefiliğin Kuzey Afrika ve Sicilya gibi bölgelerde de yayılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Dahası bu bölgelerde çok önemli Hanefî fakihlerin yetiştiği görülmektedir. Maalesef bu fakihlerin birçoğunun ismi, Hanefî eserlerinde dahi zikredilmemiş ve unutulup gitmiştir. Tarihin bu döneminde etkili olmuş fakihleri ortaya çıkarmanın, fıkıh tarihinin kayıp bir halkasına ulaşabilmek adına büyük bir önemi haiz olduğunu düşünüyoruz.

1. HANEFÎ MEZHEBİNİN KUZEY AFRİKA'DAKİ VARLIĞI

Günümüzde Kuzey Afrika kavramıyla Mısır'ın içinde bulunduğu Akdeniz boyunca uzanan şeritte bulunan ülkeler kastedilmektedir. Fakat bizim burada Kuzey Afrika ile kastettiğimiz coğrafi bölge Fas, Tunus ve Cezayir devletlerinin hâkimiyet alanlarını ihtiva eden bölgedir. Bu bölge, klasik eserlerde daha çok Mağrîb ve İfrîkiye isimleri ile zikredilmektedir. Mağrîb, sınırı hakkında tarihçiler arasında bir konsensüs bulunmamakla beraber günümüzde daha çok Libya (Trablusgarp), Tunus, Fas ve Cezayir ve Moritanya'yı da içine alan bölge için kullanılan bir kavramdır. Müslüman tarihçi ve coğrafyacılar, bölgeyi Mağrib-i Aksâ (Uzak

² Bk. Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 2; Abdulvahhab Hallâf, *Hulâsatu Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî* (Kuveyt: Dârul-Kalem, Ty.), 87; Ali Bakkal, *İslâm Fıkıh Mezhepleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 72-77.

³ Bk. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 16.

⁴ Daha önceki bir çalışmamızda bu konu ile yakından ilgili olan Hanefî mezhebinin Endülüs'teki varlığını ele almıştık. Bk. Bekir Karadağ, "Endülüs'te Hanefî Mezhebinin Varlığı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/53 (Eylül 2017), 859-866.

⁵ Bk. Hallâf, *Hulâsa*, 87; Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayınları, 2007), 230; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 16.

Mağrib), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib) ve Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) şeklinde üçlü bir taksime tabi tutmuşlardır.⁶

Ifrîkiye, günümüzde daha çok Tunus ve çevresi olarak kabul edilen Mağrib'in doğusuna verilen isimdir. Endülüs ve Sicilya adalarının güneyinde yer alan bölgenin sınırları ile ilgili ilim adamları arasında farklı görüşler oluşmuştur. Bunun yanında burayı Mağrib'in bir kısmı sayanlar da bulunmaktadır. Fakat bölgenin en önemli şehirlerinden birinin Kayrevan olduğu hatta bir dönem Ifrîkiyye denilirken Kayrevan anlaşıldığı kesinlik kazanmış gibidir.⁷

İncelediğimiz bu bölgelerde Hanefî mezhebine mensup fakihlerin bulunduğu açıkça ifade edilmektedir. Makdisî (ö. 380/990-91), söz konusu bölgeye bir seyahatinde gördüklerini anlatırken bölgede Hanefî ve Mâlikîlerin dışında kimsenin olmadığını belirtir. Daha sonra onlar arasında bir ülfet olduğunu, hiçbir problem ve asabiyetin olmadığını ve bunun Allah'ın bir nuru olduğunu ifade eder. Makdisî onların Allah'ın gösterdiği doğru yol üzerinde olduklarını ve Allah'ın onların kalplerindeki kini öfkeyi çıkardığını belirtir.⁸ Dönemin en yakın tanıklarından Makdisî'nin ifadelerinden Kuzey Afrika'da Hanefîlerin olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Dahası Makdisî, eserinin başka bir yerinde bu bölgede iki mezhep müntesibi arasındaki uyuma dikkat çekmektedir. Buna göre Makdisî, "*aralarında ittifakın mevcut olması ve taassubun az olması hususunda*" hiç kimseyi bölgedeki Hanefî ve Mâlikîler gibi görmemiştir. Makdisî bu hususu "*kadılığa sırayla bir sene Hanefîlerden bir sene Mâlikîlerden bir fakih getirilirdi*" diyerek bölgedeki yaşlılardan duyduğu bir rivayetle desteklemektedir.⁹

Mâlikî âlimlerden Kadî İyâz'ın (ö. 544/1149) bu husustaki ifadeleri şöyledir: "*Ifrîkiye ve onun ötesi Mağrib'de daha öncesinde çoğunlukla Kûfelîlerin mezhebi vardı. Ta ki, Ali b. Ziyad, İbn Esreş, Behlûl b. Râşid ve daha sonra Esed b. Furât ile Mâlikî mezhebi gelene kadar. İnsanların çoğu Maliki mezhebini benimsemeye başladılar. Bu durum, Sahnûn dönemine gelinceye kadar devam etti, onun (Sahnûn) döneminde Mâlikî mezhebi galebe çaldı...*"¹⁰ Mâlikî mezhebenden önce Hanefîlerin bölgedeki varlığını vurgulaması açısından İyâz'ın ifadeleri son derece önemlidir. Bu husus, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) ifadeleri tarafından da desteklenmektedir. O, *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eserinde Muiz b. Bâdis'in (ö. 454/1062-63) bütün Mağrib halkını Mâlikî mezhebine sevk edene kadar Hanefîliğin en yaygın mezhep olduğunu belirtir.¹¹ Muhammed Ebu Zehrâ, ilk dönemlerde Afrika'nın Kuzeyi, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'de ehl-i hadis mezhebinin yaygın olduğunu, Hanefî mezhebinin pek bilinmediğini ifade eder. Esed b. Furât'ın (ö. 213/828) kadılık makamına geçmesiyle durumun değiştiğini ve Hanefî mezhebinin yayıldığını belirtir.¹²

⁶ Bk, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1: 161; Kapanşahin, *Ağlebîler*, 19; G.Yver, "Mağrib", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, Ty), 7: 142; İbrahim Harekat, "Magrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 314.

⁷ Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 228; Kapanşahin, *Ağlebîler*, 19; G.Yver, "Mağrib", V, 939-940; Nadir Özkuyumcu, "İfrîkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 515.

⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 380/990-91), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1411/1991), 255.

⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 236-237.

¹⁰ Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik* (Mağrib: Matbaatü Fedâle el-Muhammediye, 1965-1983), 1: 25.

¹¹ Bk. Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, Thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 5: 234.

¹² Muhammed Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, Trc. Osman Kesioğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 484.

Muhammed Ebû Zehrâ'nın ifadeleri Kâdı İyâz'ın sözlerine aykırı değildir. Zira Esed b. Furât'ın vefat tarihi düşünüldüğünde, bu dönemde fikhî mezheplerin teşekkül etmediği ehince malumdur. Dolayısıyla Kadı İyâz ve Ebû Zehra aynı şeyi kastetmiş oluyolar.

Yeri gelmişken Hanefîliğin yayılma merkezinin İfrîkiye olduğunu ifade etmemiz gerekir. Zira daha önce ifadelerini aktardığımız Kâdı İyâz, Hanefî mezhebinin İfrîkiye'de yoğun bir şekilde zuhur ettiğini belirttikten sonra buradan da Mağrib, Endülüs adası ve Fas'a gittiğini ifade eder.¹³ Aynı şekilde Selâvî (ö. 1315/1897) de Hanefî mezhebinin İfrîkiye'de etkili bir şekilde ortaya çıktığını ve buradan da Mağrib ötesi, Fas ve hatta Endülüs'e yayıldığını belirtir.¹⁴

Hanefî mezhebinin bölgede etkin olduğu dönem hakkında da elimizde bazı veriler bulunmaktadır. Kâdı İyâz, Hanefî mezhebinin hicrî dört yüze yakın bir tarihte burada oldukça yoğun bir şekilde zuhur ettiğini ve daha sonra son bulduğunu belirtir.¹⁵ Yine Mâlikî âlimlerden İbn Ferhûn (ö. 799/1397), Hanefîliğin Kuzey Afrika'da H. 400'lü yıllarda süratle gelişip yayıldığını fakat daha sonra inkitaya uğradığını ifade eder.¹⁶ Çağdaş araştırmacılardan Hasan Hüsnî, Ebû Hanife ve öğrencilerinin görüşlerinin İfrîkiye'de oldukça yayıldığını ve hicri ikinci asrın sonlarından dördüncü asrın sonlarına kadar parlamaya devam ettiğini belirtir.¹⁷ Âlimlerin bu husustaki ifadelerinden Hanefî mezhebinin bölgede hicri ikinci asırdan dördüncü asra kadar faal olduğu anlaşılmaktadır.

Son tahlilde erken dönemde Kuzey Afrika'da Hanefîliğin mevcut olduğu, bunun da ötesinde yoğun bir Hanefî nüfûzunun olduğu anlaşılmaktadır. Kâdı İyâz, Muhammed b. Ağleb'in Sahnûn'u kadı olarak atamasıyla ilgili açıklamada bulunurken söz konusu dönemdeki fakihlerin ekseriyetinin Kûfelilerin görüşünde olduklarını ifade etmektedir.¹⁸ Nitekim aşağıda isimlerini zikredeceğimiz üzere bölgede birçok önemli Hanefî âlimin bulunması da bu iddiayı desteklemektedir.

Hanefîliğin Kuzey Afrika'da nasıl yayıldığına geçmeden önce bölge ile doğrudan irtibatlı olan Sicilya'da Hanefîliğin durumu hakkında kısaca malumat vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira Sicilya, Kuzey Afrika sınırları içine girmemekle birlikte İslam tarihi boyunca özellikle Kuzey Afrika'ya yakın olduğundan bölge ile entegre olmuş ve oradaki gelişmelerden etkilenmiştir. Günümüzde İtalya'nın sınırları içinde bulunan Sicilya, Ağlebîler döneminde Hanefîliğin Kuzey Afrika'da yayılmasında etkili olan Esed b. Furât tarafından fethedilip Kayrevan'a ilhak edilmiştir.¹⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm* adlı eserinde Sicilya halkının çoğunun Hanefî olduğunu belirtmektedir.²⁰ İhsan Abbas, hicrî üçüncü asır bitmeden önce Sicilya'da Mâlikî mezhebinin yaygın olduğunu belirttikten sonra bu durumu Makdisî'nin,

¹³ Kadı İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 1: 65.

¹⁴ Selâvî, *el-İstiksâ*, 1: 193.

¹⁵ Kadı İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 1: 65.

¹⁶ Ebû'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn (ö.799/1397), *ed-Dibâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yânî Ulemâ'îl-Mezheb*, Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Turâs, Ty.), 62-63; Ebu Zehrâ, *Ebu Hanife*, 484.

¹⁷ Hasan Hüsnî b. Sâlih b. Abdülvehhâb b. Yûsuf, *el-İmâm el-Mâzerî* (Tunus: Dâru Kütübi's-Şariyye, Ty), 22-23. Ayrıca bk. Hallâf, *Hulâsa*, 87. Irak fıkhi ve Ebu Hanife'nin görüşlerinin Kayrevan'da yaygın olması ile ilgili bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sahnûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 534.

¹⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, 4: 56.

¹⁹ Bk. Hamevî, *Mu'cem*, 3: 416.

²⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 238; Ayrıca bk. Hallâf, *Hulâsa*, 87; Ebu Zehrâ, *Ebu Hanife*, 484.

"Sicilyalıların çoğu Ebû Hanîfe'nin ashabındandır." ifadesiyle uzlaştırmaya çalışır. Müellif, Makdisî'nin kitabını Fâtîmî devletinin Ifrîkiye'de zuhur etmesinden sonra yazıldığını kabul ederek işe başlar. Ona göre Mâlikî mezhebi, Şîî daveti karşısında mağlup olunca Sicilyalılar sünneti (Mâlikî mezhebini kastediyor) bırakıp taraftarları az olan Hanefî mezhebine sığınmışlardır. Böylece Hanefî mezhebi, diğer mezheplere üstün gelmeye başlamıştır. Zira Ebû Ubeyd oğulları Mâlikîlere karşı şiddetli davranırken, Hanefîlere karşı müsamahalı davranmışlardır.²¹ Dolayısıyla birbirinden kısmen farklı olsa da her iki müellifin Hanefî mezhebini Sicilya bölgesinde de oldukça yaygın olduğunu kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

2. HANEFİLİĞİN KUZEY AFRİKA'DA YAYILMASI

Hanefiliğin Kuzey Afrika'ya nasıl yayıldığı ile ilgili iki temel görüşün olduğu görünmektedir. Bunlardan birinci görüşe göre Hanefilik, bu bölgeye Esed b. Furât vasıtasıyla gitmiştir. İkinci görüşe göre ise Hanefiliğin bölgeye yayılması Abdullah b. Ferrûh ile başlamıştır.

2.1. Esed b. Furât'ın Rolü

Makdisî'ye göre Hanefiliğin Mağrib'e girişi Esed b. Furât vasıtasıyla olmuştur. Makdisî, hicri dördüncü asırda Mağrib'e yaptığı seyahatinde Iraklıların görüşlerinin bölgeye nasıl ulaştığı ile ilgili Mağribîlere "Ebû Hanîfe'nin mezhebi size nasıl ulaştı? Hâlbuki bu mezhep burada işlek değildir." diye sormuştur. Onların verdiği uzun cevaba göre Abdullah b. Vehb, İmam Malik'in yanında ilim tahsil ettikten sonra Medine'den Mısır'a gidince fıkıh ve ilimde büyük bir paye elde etmiştir. Abdullah'tan ders almaya yanaşmayan Esed, İmam Malik'ten ders almak için Medine'ye gitmiştir. Fakat hasta olduğu için ders veremeyen İmam Malik, Esed'e, "İbn Vehb'in yanına dön, gerçekten ben ona ilmimi bıraktım. Sizin yolculuğunuz için yeter" demiştir. İmam Mâlik'in Abdullah b. Vehb'e yönlendirmesi, Esed'in hoşuna gitmediği için İmam Mâlik gibi ders alabileceği birini araştırmaya başlamıştır. Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Muhammed b. Hasan'ın bulunduğunu haber alması üzerine Esed, İmam Muhammed'in yanına gitmiştir. İmam Muhammed de daha önce hiç kimseyi karşılamadığı gibi onu karşılamış, anlatıldığına göre İmam Muhammed evinde ona bir oda tahsis etmiştir. Esed'in hırsını ve anlama kabiliyetini gören İmam Muhammed, ona ders verip onun ilmi açıdan kendine yettiğini gördükten sonra Mağrib'e gitmesi için kendisine müsaade etmiştir. Esed, Kayrevan'a gelince bazı gençler onda İbn Vehb'in duymadığı ve onları hayrete düşüren ve hoşlarına giden bazı incelikli meseleler gördüler. Bu öğrenciler Esed'in eğitiminden geçtikten sonra Ebû Hanîfe'nin mezhebini Mağrib'de yaymaya başladılar.²²

Özetle anlattığımız bu gelişmeler, Hanefî mezhebini bu bölgeye Esed b. Furât vasıtasıyla yayıldığını göstermektedir. Makdisî'nin benimsediği bu görüş, sonraki bazı âlimler tarafından da kabul edilmiştir. Bu görüşü kabul eden Muhammed Ebû Zehrâ'ya göre Esed b. Furât, kadılık makamına geçince Hanefî mezhebi yaygın olmadığı Afrika'nın Kuzeyi, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'de süratle yayılmıştır.²³ Üstelik ona göre Esed b. Furât,

²¹ İhsân Abbâs, *el-Arab fî Sakaliyya* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1975), 96. Ayrıca bk. Ali b. Muhammed b. Saîd Zehrânî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Sikkiliyyeti'l-İslâmiyye* (212-484 H/826-1091 M) (Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1996/1417), 135-137.

²² Ali b. Nâyif, *Meşâhiru A'lâmi'l-Müslimîn*, 1: 47; Hasan Hüsnî, *el-İmâm el-Mâzerî*, 20-22; Ebu Zehrâ, *Ebu Hanîfe*, 484.

²³ Ebu Zehrâ, *Ebu Hanîfe*, 484.

Hanefîliğe geçerek mezhebin söz konusu bölgelere intikal etmesini sağlamıştır.²⁴ Esed b. Furât, Hanefî mezhebini çok iyi bildiği için buradaki Hanefîler, Ebu Hanife'nin eserlerini öğrenmek için ona yönelmişlerdir. Kanaatimizce Esed b. Furât'ın Hanefî mezhebinin yayılmasındaki katkısı da bu yöndedir. Zira ilk dönem Kuzey Afrika Hanefîlerinden kabul edilebilecek Amr İbn Vehb, Süleyman b. İmrân, Beni Kâdim, İbn Menhel ve diğer Kûfeliler Ebu Hanife'nin kitaplarını Esed b. Furât'tan dinliyorlardı.²⁵

2.2. Abdullah b. Ömer b. Ferrûh'un (ö. 172/788-89) Rolü

Hanefî mezhebinin Kuzey Afrika ve Endülüs'e getiren ilk kişinin Abdullah İbn Ferrûh olduğu yönünde başka bir görüş olduğu görülmektedir. Bu görüşü güçlü bir şekilde savunan kişilerden biri Hasan Hüsni'dir. Ona göre Esed b. Furât, Iraklıların- Ebû Hanife ve öğrencileri-görüşlerini Mağrib'de yayan ilk kişi değildir. Bilakis ondan yarım asır önce Horasan asıllı hadisçi ve büyük âlim Abdullah b. Ömer b. Ferrûh Ebû Muhammed el-Fârisî bu hususta ilk kişidir. İbn Ferrûh, doğum yeri olan Mağrib'de eğitim aldıktan sonra Kûfe'ye gidip orada uzun bir süre İmam Ebû Hanife ve talebeleriyle bir arada bulunmuştur. Bir rivâyete göre İbn Ferrûh, Ebû Hanife'nin meclisinde Züfer ile tartışmıştır. Görünüşünden ve elbisesinden dolayı kendisini hor gören İmam Züfer'i delil ve hüccetlerle yenene kadar aralarındaki münazara devam etmiştir. Züfer'in İbn Ferrûh'u küçümsemesini hoş görmeyen İmam Ebû Hanife, onu azarlamıştır. İbn Ferruh, Ebû Hanife'den eğitim almış ve ondan birçok mesele yazmıştır. Böylelikle onun, nazar ve istidlal mezhebine meylettiği ifade edilmektedir. Daha doğrusu İbn Ferrûh'un doğru kabul ettiği konularda Irak ehlinin metoduna göre kıyası kullandığı belirtilmektedir. Yanı sıra Irak'tan Hicaz'a dönen İbn Ferrûh, Mâlik b. Enes'ten fıkıh eğitimi almış ve ondan birçok mesele yazmıştır. Sonra memleketi Kayrevan'a dönen İbn Ferrûh, insanlara eğitim vermek için uğraşmış, bu sayede farklı beldelerden gelen birçok öğrencinin ondan istifade etmesi mümkün olmuştur. Irak ehlinin görüşlerinin Afrika'da yayılması, ondan eğitim alan bu öğrencilerin çabalarıyla gerçekleşmiştir Dolayısıyla vefatı h. 172/175 olan İbn Ferrûh ile Ebû Hanife ve arkadaşlarının görüşleri Mağrib ve İfrîkiye'de oldukça yayılmıştır.²⁶

Kanaatimizce hem İbn Ferrûh'un hem de Esed b. Furât'ın Hanefî mezhebinin Kuzey Afrika'da yayılmasına önemli katkıları olmuştur. Hanefî mezhebini bölge ile tanıştıran ilk ismin İbn Ferruh olduğunu söylemek mümkündür. Mamafih Esed b. Furât'ın da mezhebin yayılması için önemli olduğunu belirtmekte yarar vardır. Nitekim Makrîzî'ye göre İfrîkiye bölgesine Hanefî mezhebini getiren ilk kişi Abdullah b. Ferrûh Ebû Muhammed el-Fârisî'dir. Esed b. Furât ise Hanefî mezhebini İfrîkiye bölgesinde üstün duruma getiren kişidir.²⁷

Hanefîliğin bölgede yayılmasını sağlayan önemli etkenlerden birinin siyasi konjonktür olduğunu düşünüyoruz. Abbâsiler zamanında da Harun Reşid tarafından iç karışıklıkların hüküm sürdüğü İfrîkiye'ye 184/800 yılında Herseme b. A'yen'in destekleriyle babadan oğula

²⁴ Bk. Muhammed Ebu Zehrâ, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Trc. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Birim Yayınları, 1993), 422.

²⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, 3: 302

²⁶ Hasan Hüsni, *el-İmâm el-Mâzerî*, 22-23.

²⁷ Bk. Takiyüddin el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikr'l-Hutat ve'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1418), 4: 150; Ayrıca bk. Ahmed Teymur Paşa, *Nazratün Târihiyyetün fi Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erba'a* (Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1411/1990), 53-55.

intikal etmek üzere İbrahim b. Ağleb (1. İbrahim), vali tayin edilmiştir.²⁸ Ağlebîler, hilafet merkezi olan Bağdat'tan geldikleri için genel anlamda Abbasîlerin benimsediği Hanefî mezhebini desteklemişlerdir. Bu hususu açıkça dile getiren Selâvî'ye göre Abbasîler, Mağrîb halkını Hâricîlikten arındırdıktan sonra bölge insanları Hanefîliği benimsemiştir. Selâvî, bunu doğudaki insanların ve halifenin mezhebinin Hanefîlik olmasına bağlamaktadır.²⁹ Öte yandan yukarıda görüşlerini aktardığımız ilim adamlarının Hanefîliğin bölgede yoğun olduğunu söyledikleri dönemlerden birincisi ve en önemlisi Ağlebîler (184/800-296/909) dönemidir. Buna karşın söz konusu yönetimin Mâlikî mezhebini de desteklediği unutulmamalıdır. Aslında bu hususun yadırganacak bir tarafı yok gibi görünmektedir. Zira Ağlebîler, Şîi ve Hâricîlere karşı en büyük desteği Mâlikî âlimlerden almışlardır.

Bölgedeki Hanefîlerin 297/909 yılında İfrîkiye'de Fatımî Halifeliğini kuran Ubeydullah el-Mehdî döneminde desteklendiği ifade edilmektedir. Kâdı İyâz'a göre Kûfeliler (Hanefî) ile Ubeydîler arasında tafdîl meselesinde³⁰ muvafakat olduğu için Hanefî fakihler Ubeydîler tarafından kadılık makamına ve yönetime getirilmişlerdir.³¹ Malum olduğu üzere Hanefîler tafdîl meselesinde diğer Sünnî âlimler gibi düşünülmektedir. Bu hususta Kâdı İyâz'ın Şîilerle aynı düşüncede olduğunu söylediği kesim ise Mutezîlî Hanefî fakihler olmalıdır. Zira daha bu bölgedeki kimi Hanefî fakihlerin Mutezîlî olduğu belirtilmektedir. Kanaatimizce Kâdı İyâz'ın söz konusu dönemde Mâlikî fakihlere karşı Mihne politikalarının sürdürüldüğünü ifade etmesi³² de buradaki kastının Mutezîlî Hanefî fakihler olduğunu ortaya koymaktadır. Zira aşağıda da ifade edeceğimiz üzere söz konusu mihne politikasında soruşturmayı yürüten hatırı sayılır miktarda Hanefî fakih bulunmaktadır.

3. KUZAY AFRİKA'DAKİ ÖNEMLİ HANEFİ FAKİHLER

Bir dönem Kuzey Afrika'da yoğun bir şekilde bulunan Hanefî mezhebine müntesip birçok önemli fakih yetişmiştir. Hanefî tabakât kitaplarında bu fakihlerin pek çoğundan bahsedilmediği halde Mâlikî tabakât eserlerinde veya bölge tarihi ile ilgili eserlerde Hanefî olduğu söylenen birçok fakih hakkında bilgi verilmektedir. Çağdaş araştırmacılardan Hentâtî,

²⁸ Kapaşahin, *Ağlebîler*, 70; Özkuyumcu, "İfrîkiye", 21: 515.

²⁹ Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Hâlid b. Hammad es-Selâvî, *el-İstiksâ li-Ahbârî'd-Düveli'l-Magribi'l-Aksâ*, Thk. Cafer en-Nâsırî-Muhammed en-Nâsırî (Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, Ty), I: 193

³⁰ Tafdîl veya efdaliyet meselesi, ilk dönemlerden itibaren ihtilaf konusu olmuştur. Şiiler, Hz. Peygamberden sonra Hz. Ali ve soyundan gelenlerin en faziletli olduğunu; dolayısıyla bunların iktidara gelmeleri gerektiğini savunmuşlardır. Buna mukabil Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ise Hz. Peygamber'den sonra fazilet sırasının Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde olduğunu düşünmüşlerdir. Mutezîlî âlimler ise bu hususta iki temel görüşe sahip olmuşlardır. Bazı Mutezîlî âlimler, Şiiler gibi Hz. Ali'nin üstün olduğunu düşünürken; diğer bir kısmı ise Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat gibi Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in daha faziletli olduğunu kabul etmişlerdir. Bk. Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 64-65.

³¹ Kâdı İyâz, *Tertîb*, I: 26. Zehebî de Ubeydîlerin Iraklılara (Hanefî) meylettiğini ifade etmektedir. Bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993/1413), 22: 135.

³² Kâdı İyâz, *Tertîb*, I: 26. İlk dönem Hanefîleri fûruda İmam Ebu Hanife'ye tabii oldukları halde itikâdî konularda farklı görüşte olabilmişlerdir. Nitekim ilk dönem Hanefîleri; 1. Kamil Hanefîler (hem fûru hem itikatta İmam Ebu Hanife'ye tabii olanlar) 2. Şii Hanefîler, 3. Zeydî Hanefîler, 4. Mutezîlî Hanefîler ve 5. Mürci Hanefîler olmak üzere beş sınıf şeklinde tasnif edilmiştir. Bk. Metin Yiğit, *İlk Dönem Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet* (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 24.

otuz altı tane Hanefî fakihî tespit ettiğini ifade etmektedir.³³ Huşenî, “*Iraklılardan münazara ve cedel ehli*” diye bir başlık açar ve birçok fakih hakkında bilgi verir.³⁴

Mâlikî tabakât kitaplarıyla Kuzey Afrika tarihi hakkındaki eserlerde Hanefî fakihleri *Hanefî*, *Irâkiyyûn* ve *Kûfiyyûn* ifadeleri ile nitelendirilmişlerdir.³⁵ İlk dönemlerde teşekkül etmiş bir mezhepten bahsedilemeyeceği için bu fakihlerden bahseden erken dönem eserlerde daha çok *Irâkiyyûn* veya *Kûfiyyûn* ifadesi kullanılmaktadır. Son dönem eserlerde ise daha çok *Hanefî* nisbesi kullanılmıştır. Bu başlık altında özellikle Mâlikî tabakât eserlerinden faydalanarak bu bölgede Hanefî olduğu söylenen önemli fakihlerden birkaçı hakkında bilgi vermek istiyoruz.

3.1. Abdullah İbn Ferrûh el-Horasânî

Asıl ismi Abdullah İbn Ferrûh Ebû Muhammed el-Fârisî'dir. Aslen Horasanlı olmakla beraber hicrî 115'te Endülü's'te doğmuş, sonraları Kayrevan'a yerleşmiş ve oranın önemli âlimlerinden biri olmuştur.³⁶ Ebû Hanîfe'den fıkıh dersi alan İbn Ferrûh, ondan fıkıh ile ilgili birçok mesele öğrenmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bir ilim meclisinde Ebû Hanîfe'nin talebelerinden İmam Züfer ile İbn Ferrûh arasında İbn Ferrûh'un galip geldiği bir münazara meydana gelmiş ve İmam Züfer onu kılık kıyafetinden dolayı rencide etmiştir. Ardından aralarında İmam Ebû Hanîfe'nin galip geldiği bir münazara başlamıştır. İbn Ferrûh, Kayrevan'a gittiğinde oradaki insanlara “*Arkadaşınızın (kendisini kastederek) karşılaştığı en fakih kimse Ebû Hanîfe'dir*” demiştir.³⁷

İbn Ferrûh'un ismi Hanefî tabakât eserlerinde geçmekte ve onun Hanefî mezhebine mensup olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir.³⁸ Rivâyet edildiğine göre Abdullah b. Vehb, h. 174 yılında Mısır'a giden İbn Ferrûh için “*İbn Ferrûh, Leys b. Sa'd'ın vefatından sonra bize geldi. Biz Leys b. Sa'd'dan sonra burada kalmasını umuyorduk. O fıkhıta Ebû Hanîfe'nin mezhebine itimat ediyordu.*” demiştir.³⁹ Bunun yanında İbn Yûnus da onun Ebû Hanîfe'nin mezhebinde fakih olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Fakat bazı eserlerde onun Malikî mezhebinde fakih olduğu, buna karşın kimi meselelerde Iraklılara (Hanefîlere) ve onların yöntemi olan nazar ve istidlâl meylettiği ifade edilmektedir.⁴¹

Kaynaklarda geçen bilgilere göre İbn Ferrûh'un hadis alanında yetkin olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Dâvud, *es-Sünen* adlı eserinde ondan rivayette bulunmuştur. Dahası İbn

³³ Hentâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî*, 117.

³⁴ Huşenî, *Kudât*, 286.

³⁵ Bu isim ve sıfatların Hanefîler için kullanılması hakkında bk. Muhammed et-Tâlibî, *es-Sirâ'u'l-Lâhûtî fi'l-Kayrevân Eyyâme'l-Ağâlîbe (184-296/800-900)* (Tunus: Sûtîmîdyâ, 2017), s. 20.

Kadı İyâz'ın bu husustaki ifadelerinden Kûfelilerden kastın Hanefîler olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Bk. Kadı İyâz, *Tertîb*, I: 25, 73.

³⁶ Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temîmî el-Mağribî el-İfrikî Ebû'l-Arab, *Tabakât-ı Ulemâi İfrikîyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, Ty.),34; Kâdî İyâz, *Tertîb*, 3: 102; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 214.

³⁷ Abdulkadir el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefîyye* (Karatşî: Mîr Muhammed Kütübhâne, Ty.), 1: 279-280

³⁸ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye* 1: 280.

³⁹ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 1: 279.

⁴⁰ Abdurrahman b. Ahmed İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 2: 131.

⁴¹ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Ali Ensârî ed-Debbâğ, *Me'âlimu'l-İmân fi Ma'rîfet Ehli Kayrevân*, Ekmelehu ve Allaka aleyhi Ebû'l-Fazl İbn Nâcî Ebû'l-Kasım b. İsa b. Nâcî et-Tenûhî el-Kayrevânî, Thk. İbrahim Şebbûh (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1978), 1: 239.

Hibbân (ö. 354/965) onun sika bir râvi olduğunu belirtmiştir.⁴² Bunun yanında İbn Ferrûh'un fikhî görüşleri ile ilgili bazı bilgilerin olduğu görülmektedir. Buna göre onun nebizi helal kabul ettiği,⁴³ dahası nebiz içtiği ifade edilmektedir.⁴⁴ İbn Ferrûh'un zalim sultana karşı gelmeyi caiz gördüğü zikredilmektedir.⁴⁵ Mâlikî eserlerinde İbn Ferrûh'a ait başka bir görüş de nakledilmektedir. Buna göre âdil olmayan sultan tarafından atanan kadının kadılık yapıp yapmayacağı ile ilgili meselede İbn Ferrûh, olumsuz tavır takınmış ve böyle bir kişinin kadılık yapmasının doğru olmayacağını belirtmiştir. Onunla aynı dönemde kadılık yapan İbn Gânim ise böyle bir kişinin kadılık yapabileceğini ifade etmiştir. Bu mesele İmam Mâlik'e intikal edince İmam Malik'in "*Fârisî (İbn Ferrûh) isabet etmiş, Arâbî (İbn Gânim) ise hata etmiştir*" dediği rivayet edilmektedir.⁴⁶

Bir hac yolculuğundan sonra Mısır'a uğrayan ve hicrî 175 yılında burada vefat eden İbn Ferrûh,⁴⁷ birçok öğrencinin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Ondan en çok rivâyette bulunan öğrencisi Hanefî olduğu ileri sürülen Ma'mer b. Mansur'dur.⁴⁸ Mısır'da da Saîd b. Ebî Meryem ve Amr İbnü'r-Rabî' başta olmak üzere birçok öğrenciye ders vermiştir.⁴⁹ Abid bir kimse olduğu belirtilen Ferrûh⁵⁰, yaşadığı dönemdeki insanlar tarafından oldukça sevilmiş ve insanlar kendisi ile teberrükte bulunmuşlardır. Rivâyet edildiğine göre insanlar onun yoluna çıkar ve ondan dua isterlermiş.⁵¹

3.2. Esed b. Furât

144/761 yılında Harran'da doğan Esed b. Furât yedi yaşlarında iken asker olan babası ile beraber Kayrevan'a gitmiştir. İlk eğitimini Kayrevan'da alan Esed, babasıyla beraber Tunus'a gitmiş ve orada Ali b. Ziyâd'dan fıkıh eğitimi almıştır. Bununla iktifa etmeyen Esed, önce Medine'de İmam Malik'ten ardından Kûfe'de İmam Muhammed'den fıkıh eğitimi almıştır.⁵² Esed'in iki imamdan da ders almış olması onun Hanefî ve Mâlikî olduğu hakkında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mâlikî tabakât kitapları onun Mâlikî olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Muhammed Ebû Zehrâ onun Hanefî olduğunu belirtmektedir. Ebû Zehrâ'nın bu husustaki sözleri şöyledir: "...Esed b. Furât, aslında Mâlikî idi. Sonra İmam Muhammed b. Şeybânî'den Irak fıkıhını okumuş ve Hanefîliği seçmişti..."⁵³ Ebû Zehrâ, başka bir eserinde Esed b. Furât'ın İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin ashabından ders okumasına rağmen Irak fukahasına meylinin daha fazla olduğunu ve bu mezhebin hoşuna gittiğini belirtir.⁵⁴ İbn Haldun ise Esed b. Furât'ın önceleri Mâlikî mezhebine mensup olmadığını daha sonra Mâlikî

⁴² Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 1: 280

⁴³ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 1: 280.

⁴⁴ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 37.

⁴⁵ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 1: 280.

⁴⁶ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman er-Ruaynî el-Hattâb, *Mevâhibü'l-Celîl li-Şerhi Muhtasarı Halîl* (Yy.: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 6: 99.

⁴⁷ İbn Yunus, *Târîh*, 2: 113; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 1: 280.

⁴⁸ Ebu Abdullah Alâuddîn Moğultây b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, Thk. Ebu Abdullah Adil b. Muhammed-Ebu Muhammed Üsâme b. İbrahim (Yy.: el-Farûk el-Hadîsiyye, 1422/2001), 8: 117.

⁴⁹ İbn Yûnus, *Târîh*, 2: 113.

⁵⁰ İbn Yûnus, *Târîh*, 2: 113.

⁵¹ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye* 1: 280.

⁵² Ali Nâyif eş-Şuhûd, *Meşâhiru A'lâmî'l-Müslimîn*, https://books.islamway.net/1/3167/mashahir_aalam_549.pdf, 1: 47.

⁵³ Ebu Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 422.

⁵⁴ Ebu Zehrâ, *Ebu Hanife*, 484.

mezhebine intikal ettiğini ifade etmektedir. Ona göre Esed b. Furât öncelikle Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarından bir şeyler yazmış, sonra İmam Mâlik'in mezhebine geçmiştir.⁵⁵

Hanefî mezhebinin görüşlerinin İfrîkiye'ye yayılmasında etkili olmasına rağmen onun Hanefî olduğu hususu tartışmaya açıktır. Dahası onun Hanefî olmadığına dair bazı donelerin bulunduğunu söylemek bile mümkündür. Öyle ki, onun Iraklılardan (Hanefî) biri ile tartışırken nebizin haram olduğunu savunması⁵⁶, kanaatimizce onun Hanefî olamayacağını göstermektedir. O halde akla şöyle bir soru gelebilir: Onun Hanefî olduğu yönündeki bu görüşün sebebi ne olabilir? Kanaatimizce onun Hanefî olarak addedilmesi, İmam Muhammed'den ders almış olması ve hatta bu dönemde Hanefîlerden etkilenmiş olmasındandır. Belki de Esed b. Furât, ictihâd derecesine ulaştığı için bazı hususlarda Hanefîler gibi düşünmüştür. Bu durum, onun hem Hanefî olduğu hem de Hanefî mezhebinin Kuzey Afrika'ya onun vasıtasıyla gittiği yönündeki görüşlerin kaynağı olmuştur. Tabii Esed b. Furât'ın telif ettiği eser olan *Esedîye*, elimizde olsaydı tüm bu soruların cevabını bulma imkânımız olabilirdi. Aslında Esed'in Hanefî olmadığı sadece Hanefîlerin bazı görüşlerini benimsediği yaklaşımı, *Müdevenne*'nin *Esedîye*'den ayıklanmış olmasına dayanılarak bile anlaşılabilir. Zira rivâyet edildiğine göre Sahnûn, Esed b. Furât'ın eseri olan *Esedîye*'yi İmam Malik'in talebesi olan İbn Kasım'a okumuş ve sözkonusu eserde İmam Malik'in görüşlerine uygun olmayanları ayıklamıştır. Böylece Sahnûn'un Mâlikî mezhebinde otorite olan eseri *el-Müdevennetü'l-Kübra* adlı eseri teşekkül etmiştir. Sahnûn gibi bir âlim, bu eseri alıp ondan faydalandığı halde onun Hanefîlerin bir eseri olduğunu – ki Sahnûn, ilmi birikimi olan ve Hanefî mezhebinden haberdar olan bir âlimdir- düşünmemiştir. Öte yandan bildiğimiz kadarıyla hiç kimse *Esedîye*'nin Hanefî mezhebine göre telif edildiğini ifade etmemiştir. Dahası İbn Kasım gibi birisi de bunu dile getirmemiş ve eseri tamamen reddetmemiştir. Ancak İmam Mâlik'in görüşlerine uygun olmayanları çıkarmıştır.⁵⁷ Esed b. Furât'ın Hanefî olmadığı yönündeki iddiamızı destekleyecek başka bir argüman da Kâdı İyâz'dan gelmektedir. Kadı İyâz'ın *Tertîb* adlı eserinde geçtiğine göre Esed b. Furât Kayrevan'da Hanefîlerin görüşünü bütünüyle en iyi bilen kimseydi. Yine belirttiğine göre bölgedeki Hanefîler olan Amr ibn Vehb, Süleyman b. İmrân, Beni Kâdim⁵⁸, İbn Menhel ve diğer Kûfeliler Ebû Hanîfe'nin kitaplarını Esed b. Furât'tan dinliyorlardı. Esed b. Furât, Iraklıların görüşlerine fazla dalınca Medineliler, "İkinci kandili yak!" dediklerinde Medînelilerin görüşlerini de açıklardı.⁵⁹

O halde Esed b. Furât'ın bir Hanefî fakihî olarak kabul edilmesi isabetli görünmemektedir. Buna karşın Esed'in tamamen İmam Malik'in takipçisi olarak görmek de yerinde olamayacaktır. Esed'i İmam Malik ve İmam Muhammed'den etkilenmiş bir müctehid olarak görmek mümkün olacaktır.

⁵⁵ İbn Haldun, *Tarih*, 1: 569.

⁵⁶ Muhammed et-Tâlibî, *Terâcimu Ağlebiyyeti Mustahrecetun Min Medâriki'l-Kâdî İyâz* (Tunus: el-Matbaatu'r-Resmiyye li'l-Cumhûriyyeti't-Tûnusiyye, 1968), 75-76.

⁵⁷ Bk. İbn Haldun, *Tarih*, 1: 569; Şuhûd, *Meşâhir*, 207. Bazı eserlerde Esed b. Furât'ın İmam Malik ile Ebu Hanîfe'nin mezhebini cem eden ilk kişi olduğu belirtilmektedir. Bk. Şuhûd, *Meşâhir*, 207.

⁵⁸ Asıl adı Ahmed b. Muhammed b. Kâdim (ö. 247/861-62) olan fakih Ebu Yahya diye maruftur. Daha fazla bilgi için bk. Debbâğ, *Me'âlim*, 2: 111.

⁵⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, 3: 302.

3.3. Ebû Muhrez (ö. 214/829)

Ifrîkiye'nin önde gelen fakihlerinden ve kadılarından biri olan Ebû Muhrez'in asıl adı Ebû Muhrez Muhammed b. Abdullah b. Kays b. Müslim el-Kinânî'dir.⁶⁰ Dedesi Kays'ın Hz. Peygamber'in ashâbı olduğu ve onunla beraber savaştığı rivâyet edilmektedir.⁶¹ Dönemin önde gelen fakihlerinden ders alan Ebû Muhrez, yaptığı yolculuk sonunda Mâlik b. Enes'ten istifade etme imkânı bulmuştur. Ayrıca Abdullah b. Kesîr, Abdurrahman b. En'am ve Abdullah b. Ferrûh gibi âlimlerden ders almıştır.⁶²

Ebû Muhrez'in Hanefî mezhebine müntesip olduğu ifade edilmektedir.⁶³ Uzun süre Ifrîkiye kadılığı yapan Ebû Muhrez, Abdullah b. Ömer b. Ğânim'den sonra kadılığa getirilmiştir.⁶⁴ Abdullah b. Ğânim vefat edince İbrahim b. Ağleb, onu kadılık için çağırmış, ilk başlarda kadılıktan uzak duran Ebû Muhrez, h. 191 yılında Ifrîkiyye kadılığına zorla getirilmiştir.⁶⁵ Dönemin valisi İbrahim İbnü'l-Ağleb ona, "Ya Eba Muhrez, ben senin kadılığı üstlenmene karar verdim." Ebû Muhrez, "Ben bu göreve layık değilim." demiştir. Sultan ona, "Eğer Ağleb b. Sâlim sağ olsaydı ben vali olamazdım. Eğer Abdurrahman b. Ziyad ve İbn Ferrûh sağ olsalardı sen de kadı olamazdın. Her zamanın bir adamı vardır." demiştir. Vali, onu kadı olarak tayin etmesine rağmen o, bu görevi yine reddetmiş sonunda vali komutanlarından birine onu kürsüye zorla oturtmasını emretmiştir. O da Ebû Muhrez'in koltuklarından tutmuş ve onu hüküm meclisine oturtmuştur. Böylece Ebû Muhrez, insanlar arasında hüküm vermeye başlamıştır.⁶⁶ Senûsî, onun vefat edinceye kadar yürüttüğü kadılık görevinde adaletle hükmettiğini belirtir.⁶⁷

Ebû Muhrez, bölgede daha önce görülmedik bir şekilde Esed b. Furâtla beraber kadılık görevini yürütmüştür.⁶⁸ Kaynaklar, Ebû Muhrez ile Esed'in yargı hususunda birbirinden farklı olduklarını belirtmektedir.⁶⁹ Buna göre Esed b. Furât, yargı hususunda şedîd; Ebû Muhrez daha yumuşak davranmıştır.⁷⁰ İki kadı arasında ilginç bir nükte de anlatılmaktadır. Bir gün Esed b. Furât, Ebû Muhrez'e kimin hakkında hüküm verdin? diye sormuş, O da "Senin aciz olduğun kimse hakkında" diye cevap vermiştir.⁷¹ Ebû Muhrez ile Esed b. Furât arasında nebizin hükmü hakkında bir tartışmanın olduğu nakledilmektedir.⁷²

⁶⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15: 380; Ebû Abdullah Muhammed b. Osman es-Senûsî, *Müsâmerâtü'z-Zarîf bi Hüsnî't-Ta'rif*, Thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Nefîr (Yy.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 3: 36.

⁶¹ Senûsî, *Müsâmerât*, 3: 36; Muhammed b. Muhammed b. Ömer B. Ali İbn Sâlim Mahlûf, *Şeceretu'n-Nûru'z-Zekiyye* (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 2: 137-38.

⁶² Ebu'l-Arab, *Tabakât*, s. 84-85; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 444; Senûsî, *Müsâmerât*, 3: 36.

⁶³ Bk. Kâdî İyâz, *Tertîb*, 3: 98; Mahlûf, *Şecere*, 2: 137-38.

⁶⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 444.

⁶⁵ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85; Şuhûd, *Meşâhir*, 207.

⁶⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 444.

⁶⁷ Senûsî, *Müsâmerât*, III, 37.

⁶⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85; eş-Şuhûd, *Meşâhir*, 207.

⁶⁹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85

⁷⁰ Eş-Şuhûd, *Meşâhir*, 207.

⁷¹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85

⁷² Tâlibî, *Terâcim*, 75-76.

20 Ramazan 214 yılında yapmakta olduğu kadılık görevinde iken vefat eden Ebû Muhrez'in⁷³ Ahmed adında bir oğlunun olduğu ve onun da babası gibi kadılık yaptığı ifade edilmektedir.⁷⁴

Birçok âlim Ebû Muhrez'den övgü ile bahsetmiştir. Örneğin, Ebû'l-Arab onun zeki birisi olduğunu ifade eder.⁷⁵ Zehebî, onun salihlerden olduğunu belirtir.⁷⁶ Senûsî, onu faziletli, takvalı, dili fasih, lügat ve şiirde basiretli, fakîh, delilleri bilen, verdiği hükümlerde çok isabet eden biri olarak anlatır.⁷⁷

Ebû Muhrez'in fikirleri hususunda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Mâlikî tabakât müelliflerinden Ebû'l-Arab onun itizâlî fikirlerinin olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Bunun yanında Mâlikî fıkıh kitaplarında Ebû Muhrez'in fikhî bir görüşü zikredilmektedir. Buna göre zamanın Emîr'i, Ebû Muhrez ile aynı dönemde kadılık yapan Esed b. Furât'a "Ben ve cariyelerim çıplak olduğum halde hamama gidebilir miyiz?" diye sormuş, Esed b. Furât, bu soruya olumlu cevap vermiş ve bunun caiz olduğunu ifade etmiştir. Zira ona göre cariyeler, sultanın mülküdür ve onlara bakmasında sakınca yoktur. Esed b. Furât'ın bu fetvasını kabul etmeyen Ebû Muhrez, Emîr'in bu sorusuna olumsuz cevap vermiştir. Ebû Muhrez'e göre Esed b. Furât, cariyelerin Emîr'e bakmasının ve onun cariyelere bakmasının caiz olduğunu belirtmiştir. Hâlbuki Emîr ile cariyelerin birbirlerine bakması caiz ise de cariyelerin birbirlerine bakması caiz değildir.⁷⁹ Bu fetva, onun iyi bir fakihe yakışacak derecede ince düşündüğünü göstermektedir.

3.4. Ma'mer b. Mansûr (ö. 237/851-52)

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Ma'mer'in babası olan Mansûr'un aslen Sicilyalı olduğu ve İşbiliyye'de bir Endülüslünün kölesi olduğu belirtilmektedir.⁸⁰ Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber Ebu'l-Arab'ın "Ma'mer Mansûr, doğum itibariyle Esed b. Furât'a yakındır"⁸¹ ifadesi göz önünde h. 150 civarında doğduğu varsayılabilir. İbn Ferrûh ve Esed b. Furât'tan ders alan Ma'mer, bu iki âlimden oldukça fazla hadis dinlemiştir. Hatta onun Esed b. Furât'ın hadis rivâyeti açısından en iyi öğrencisi ve İbn Ferrûh'tan en çok rivayette bulunan kişi olduğu ifade edilmektedir.⁸²

⁷³ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 380; Senûsî, *Müsâmerât*, II, 37.

⁷⁴ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84; Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devadârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer (ed-Dürretü'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtmiyye)*, Thk. Sâlihuddîn el-Müncid (Kahire: Matbaatü Lecneti't-Telif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1380/1961), 6: 30-32. Hicri 221 yılında vefat eden bu fakihin, Sicilya'da da kadılık yaptığı belirtilmektedir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbn Azârî, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endülüüs ve'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1: 105, 106. Ayrıca bk. Debbâğ, *Me'âlim*, 2: 40-41.

⁷⁵ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85

⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15: 380.

⁷⁷ Senûsî, *Müsâmerât*, 3: 37.

⁷⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 84-85

⁷⁹ Muhammed b. Muhammed Ebu Abdullah İbn Arefe, *Muhtasarü'l-Fikhî*, Thk. Hâfız Abdurrahman Muhammed Hayr (Yy.: Müessesetü Halef Ahmed el-Habtûr, 1435/2014), 9: 92; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâzü'n-Nüfûs*, Thk. Beşir Bekkûş (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983/1403), I: 274; Başka görüşleri için bk. İhsân Abbâs, *el-Arab fi Sakaliyya*, s. 33.

⁸⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 112

⁸¹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 113.

⁸² Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 36, 112.

Mâlikî tabakât eserlerinde Kûfelilerin görüşünü benimsediği ifade edilen Ma'mer'in⁸³ sarhoş etmeyene kadar sarhoş edici şeyleri helal kabul ettiği nakledilmektedir.⁸⁴ Ayrıca kaynaklarda Iraklıların görüşlerini benimseyen Halef (ö. 303/915-16) isimli fakih bir oğlunun Ma'mer vasıtasıyla Esed b. Furât'tan rivayette bulunduğu aktarılmaktadır.⁸⁵

Mağrîb kadısı iken hicrî 237 yılında vefat eden Ma'mer'in⁸⁶ önemli Mâlikî fakihlerinden biri olan Sahnûn'un aradaki bağı (sıla) geliştirmek için kendisine on dinar civarında para gönderdiği ifade edilmektedir. Ayrıca Sahnûn'un zamanın yöneticisine bir mektup gönderdiği ve bu mektupta Ma'mer lehine şهادette bulunduğu ifade edilmektedir.⁸⁷

3.5. Süleyman b. İmrân (ö. 270/891)

İfrîkiyye kadısı⁸⁸ olarak da bilinen Süleyman b. İmrân'ın asıl ismi Ebu'r-Rebî` Süleyman b. İmrân'dır. Süleyman b. İmrân hicrî 183 yılında doğmuştur.⁸⁹ Abdullah İbnu'l-Muğîre'den ders almış ve Esed b. Furât'tan rivâyette bulunmuştur.⁹⁰ Maliki âlimlerden İbn Ferhûn, Süleyman b. İmrân'ın sekizinci tabaka Endülüs âlimlerinden olduğunu belirtir.⁹¹

Kâdı İyâz, Hanefî fakîh Zeyd b. Beşîr el-Endülüsî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olan Süleyman'ın *İrâkiyyu'l-mezhep* olduğunu ifade etmektedir.⁹² Aynı şekilde Mâlikî fakihlerinden Abderî de Süleyman b. İmrân'ın *İrâkiyyu'l-mezhep* olduğunu belirtmektedir.⁹³ Hatta bazı Mâlikîler açıkça onun Hanefî olduğunu belirtir.⁹⁴ Süleyman b. İmrân'ın ismi Hanefî tabakât eserlerinde geçmekle beraber onun Hanefî olduğu hakkında açık bir ifade bulunmamaktadır.⁹⁵

Bazı eserde onun Sahnûn ile aralarında düşmanlık olduğu söylense de bu doğru olmayıp aksine ikisinin dost olduğu söylenebilir. Dahası mihne olayının sona ermesinden sonra Muhammed b. Ağleb, Sahnûn'un kadı olmasını istemiştir. Sahnûn ise Süleyman İmrân'ın kadı olmasını teklif etmiştir. Bölgede Hanefî fakihlerin fazla olmasından dolayı Hanefîler Süleyman b. İmrân'ın kadı olmasını istemişlerse de Süleyman, Sahnûn'un kadı olmasını teklif etmiştir.⁹⁶ Ancak aralarında bazı münazaraların olduğunu söylemek mümkündür. Zira Sahnûn'un Hanefîlere karşı çokça reddiyede bulunduğu rivâyet edilmektedir. Bunun karşısında Süleyman

⁸³ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 112

⁸⁴ İbn Azârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 1: 173,

⁸⁵ İbn Azârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 1: 173.

⁸⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümmem*, Thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mustafa Abdulkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 11: 257.

⁸⁷ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 112.

⁸⁸ İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 1: 376.

⁸⁹ Mahlûf, *Şeceretu'n-Nûr*, 2: 105-106.

⁹⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 80; İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 1: 376; Mahlûf, *Şeceretu'n-Nûr*, 1: 106

⁹¹ İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 1: 376.

⁹² Kadı İyâz, *Tertîb*, 4: 58.

⁹³ Muhammed b. Yusuf b. Ebi'l-Kasım b. Yusuf el-Abderî, *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasar-i Halîl* (Yy.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1994), 2: 445.

⁹⁴ Ebu't-Tâhir İbrahim b. Abdussamed b. Beşîr et-Tenûhî, *et-Tenbîh ala Mebâdi't-Tevcîh*, Thk. Muhammed Belhasan (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007), 1: 55.

⁹⁵ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 1: 140, 246, 2: 66, 211.

⁹⁶ Kâdı İyâz, *Tertîb*, 4: 56; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sahnûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 535.

b. İmran'ın ona reddiyede bulunması çok da makul bir şeydir. Hatta babasının Sahnûn'a Iraklılar ile tartışmamasını tavsiye ettiğini, onların zihinlerinin çok berrak dillerinin keskin olduğunu söylediği belirtilir.

Sahnûn kadı olunca Süleyman b. İmrân'ı da Bâce kadılığına getirmiştir. Bazı insanların onu "Ebu Hanîfe'nin mezhebi ile hükmediyor" diyerek Sahnûn'a şikâyet ettikleri rivâyet edilmektedir. Sahnûn vefat ettikten sonra Ifrîkiye kadılığına getirilen Süleyman, Mağrîb kadılığı da yapmıştır.⁹⁷ Süleyman b. İmrân, hicrî 269 veya 270 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁹⁸

3.6. İbn Abdûn (ö. 299/911)

Asıl adı Muhammed b. Abdullah İbn Abdûn er-Ruaynî, künyesi Ebû'l-Abbâs'tır. İbn Abdûn, fıkıh ve usûl başta olmak üzere birçok ilim dalında söz sahibi olan bir âlimdir. Süleyman b. İmran'dan ders almış olan İbn Abdûn, birçok öğrenciye de ders vermiştir.⁹⁹

İbn Abdûn, Ifrîkiyye ehlinden olup Hanefî mezhebine mensup bir fakihdir. Onun Hanefî olduğunu hem Tahavî hem de Ziriklî zikretmektedir.¹⁰⁰ Ayrıca Mâlikî eserler onun Hanefî olduğunu zikreder.¹⁰¹ Ahmed Emin, onun en meşhur Hanefî fakihî olduğunu zikreder.¹⁰² Kayrevan'da kadılık yapan Hanefî fakihlerden biri olan İbn Abdûn, bu vazifeyi h. 275-277 yılları arasında yürütmüştür.¹⁰³ İbn Abdûn'un, kadılığı sırasında bazı Mâlikîleri kırbaçlattığı belirtilmektedir.¹⁰⁴

299 Cemâziyelevvel ayının üçüncü Perşembe günü Ifrîkiyye'de vefat eden İbn Abdûn'a¹⁰⁵ Mâlikî fıkıh eserlerinde bazı fikhî görüşler nispet edilmektedir. Örneğin rivayet edildiğine göre İbn Abdûn, çocukların annelerine ihtiyacı olmamaları durumunda kocanın boşadığı karısının lehinde şahitlikte bulunmasını caiz görür. Çocukların nafakasının annelerinin nafakası dâhilinde olmasından dolayı çocukların annelerine ihtiyaç duyması durumunda kocanın karısının lehinde şahitlik edemeyeceğini düşünür.¹⁰⁶

Kuzey Afrika Hanefîleri içinde telif faaliyetinde bulunan ender fakihlerden biri olan İbn Abdûn'a şu eserler nisbet edilmiştir.

⁹⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, 4: 212; Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif mine'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1: 294; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, 1: 376; Debbâğ, *Me'âlim*, 2: 152; Mahlûf, *Şeceretu'n-Nûr*, 1: 106.

⁹⁸ İbn Ferhûn, *Ed-Dîbâc*, 1: 376; Mahlûf, *Şeceretu'n-Nûr*, 1: 106

⁹⁹ İbn Yûnus, *Târîh*, 2: 212; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm*, (Yy.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 6: 223; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Beirut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâr İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Ty), 10: 225.

¹⁰⁰ İbn Yûnus, *Târîh*, 2: 212; Ziriklî, *A'lâm*, 6: 223; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 10: 225.

¹⁰¹ Huşenî, *Tabakât*, 242; Tenûhî, *Tenbîh*, 1: 56.

¹⁰² Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2013), 245.

¹⁰³ Ziriklî, *A'lâm*, 6: 223.

¹⁰⁴ İbn Beşîr, *Tenbîh*, 1: 56-57.

¹⁰⁵ İbn Yûnus, *Târîh*, 2: 212; Ziriklî, *A'lâm*, 6: 223.

¹⁰⁶ Kasım b. İsa b. Nâcî et-Tenûhî, *Şerhu İbn Nâcî et-Tenûhî al-Metni'r-Risâle*, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007) 2: 364. Başka görüşler için bk. İbn Arefe, *Muhtasar*, 8: 124; Ebu'l-Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Karafî, *ez-Zahîre*, Thk. Muhammed Hacî, Said A'rab, Muhammed Bû Habze (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 12: 365.

1. *el-Âsâr fi'l-Fıkh*

2. *el-İ'tidal li Ebî Hanîfete ve'l-İhticâc bi Kavlihi* (bu eserin doksan cilt olduğu ifade edilmektedir.)

3. *Kasîdetü'r-Râihe* (tarihle ilgilidir).¹⁰⁷

Şüphesiz bölgedeki Hanefî fakihler saydıklarımızdan ibaret değildir. Mesela, Sahnûn'dan önce uzun süre Kayrevan kadılığı yapan İbn Ebi'l-Cevvâd'ın (ö. 234/848-49) Hanefî olduğu kabul edilmektedir.¹⁰⁸ Süleyman b. İmrân'ın ilmini beğenmeyecek derecede yetkin bir fakîh olan Ebû Abdullah Muhammed b. Zarzar (ö. 291/903-4) Kayrevan'ın önde gelen Hanefî fakihlerinden biridir.¹⁰⁹ Tunuslu Heysem b. Süleyman b. Hamdûn (ö. 300/922), Süleyman b. İmrân'dan ders aldıktan sonra Bağdat'a gider. Buradaki Hanefî fakihlerden ders aldıktan sonra Tunus'a geri döner. Daha sonra İfrîkiye kadılığı da (h. 270'ten sonra) yapan Heysem'in *Edebu'l-Kâdî ve'l-Kadâ*¹¹⁰ diye bir eseri bulunmaktadır.¹¹¹ Dahası Tahâvî'nin hocalarından Tunuslu Hanefî fakihî Enbârî'yi (ö. 317/929-30) de zikretmek gerekir.¹¹² Ebu'l-Arab, Süleyman b. İmrân'a da hocalık yapmış olan Abdullah İbnü'l-Muğîre el-Kûfî ile ilgili bilgi verirken, onun nebiz içtiği yönünde bazı rivâyetleri aktarır ve onun Kûfeli olabileceğini düşünür.¹¹³ Ayrıca Huşenî; Hişâm İbnü'l-İrâkî, Ebu'l-Minhâl, Kâsım b. Ebi'l-Minhâl, İbn Umeyr ve Ebû 'Îkâl İbnü'r-Ra'na' başta olmak üzere birçok Hanefî fakih hakkında bilgi verir.¹¹⁴

4. KUZEY AFRİKA'DA HANEFİLİĞİN SON BULMASI

Mâlikî tabakât müellifi İbn Ferhûn Hanefîliğin Kuzey Afrika'da hicrî dört yüz civarında oldukça yoğun bir şekilde bulunduğunu, süratle gelişmesinin ardından ortadan kalktığını belirtir.¹¹⁵ Muhammed Ebû Zehrâ, Hanefîliğin hicrî 400'den sonra Mağrib'de sönmeye yüz tuttuğunu, nihayet orada da nâmı ve nişânı kalmadığını ifade eder.¹¹⁶ Hasan Hüsnî, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerinin İfrîkiye'de oldukça yayılmış olduğunu ve hicrî ikinci asrın sonlarından dördüncü asrın sonlarına kadar parlamaya devam ettiğini belirtmektedir.¹¹⁷

Bir dönem en güçlü iki mezhepten biri olan Hanefî mezhebinin Kuzey Afrika'da nasıl son bulduğu cevap bekleyen bir sorudur. Bu bölgede Hanefîliğin son bulması, daha çok Hanefî fakihlerin Mâlikî mezhebine geçmesiyle meydana geçmiştir. Bir rivâyete göre bir defada yetmiş civarında Hanefî fakihî, Mâlikî mezhebine geçmiştir.¹¹⁸ Bununla birlikte Hanefîliğin bu bölgede

¹⁰⁷ Zirîklî, *A'lâm*, 6: 224; Kehhâle, *Mu'cem*, 10: 225.

¹⁰⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, 4: 69.

¹⁰⁹ Huşenî, *Tabakât*, 245; Mâlikî, *Riyâzu'n-Nüfûs*, 1: 514-515; Debbâğ, *Me'âlim*, 2: 247-248.

¹¹⁰ Bu eser, Ferhat ed-Dişrâvî tarafından tahkik edilmiştir. Bk. <http://www.sudoc.abes.fr/xslt/DB=2.1//SRCH?IKT=12&TRM=149002505>.

¹¹¹ Zirîklî, *A'lâm*, 8: 104.

¹¹² Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Asar* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 1: 52. Hanefî fakihlerden Muhammed b. Münîb için bk. el-Mâlikî, *Riyâzu'n-Nüfûs*, 1: 463.

¹¹³ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 20, 80-81.

¹¹⁴ Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Haris b. Esed el-Huşenî, *Kudâtu Kurtuba ve Ulemâu İfrîkiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1415/1994), 246, 247, 248, vd.

¹¹⁵ İbn Ferhûn, *ed-Dibâc*, 62-63; Ebu Zehrâ, *Ebu Hanife*, 484.

¹¹⁶ Ebu Zehrâ, *Ebu Hanife*, 484.

¹¹⁷ Hasan Hüsnî, *İmâm Mâzerî*, 22-23.

¹¹⁸ Hentâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî*, 123.

son bulmasını sadece bu sebebe bağlamak makul görünmemektedir. Zira sosyal bir vakia olan mezheplerin yayılması birçok sosyo-kültürel faktörün etkisiyle açıklanabildiği gibi son bulmasının da benzeri izahları gerektirdiği açıktır. Bu bağlamda Hanefiliğin Kuzey Afrika'da son bulmasında birçok etkenin bulunması şaşırtıcı olmayacaktır. Buna göre Hanefî mezhebinin bu bölgelerde son bulmasında aşağıdaki faktörlerin etkili olduğu söylenebilir.

4.1. Devlet Politikası

Hicrî dördüncü asra kadar özellikle Kuzey Afrika'da var olan Hanefî mezhebinin son bulmasının en önemli sebebinin devlet politikası olduğu anlaşılmaktadır. Aslında devlet politikasının mezheplerin yayılması üzerinde de etkisi vardır. Bu açıdan devlet, hukuk birliğinden dolayı bazen tek mezhebin uygulanmasını isteyebilir ve bu makul bir durum olarak da görülebilir.¹¹⁹ Çünkü ülkenin bir tarafında farklı diğer tarafında farklı bir hukuk sisteminin uygulanıyor olması, yargıda kaosun meydana gelmesine sebep olabilir. Devlet bunun önüne geçmek için bir mezhebi resmi mezhep olarak kabul etme yoluna gidebilir.

İlk asırlardan beri hukuk birliği fikri devlet adamları tarafından dikkat çekilen bir husus olmuştur. Hatta İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759) "*er-Risâle fi's-Sahâbe*" adındaki risalesinde bu hususa dikkat çekmiştir. İbnü'l-Mukaffâ, dönemin Abbâsî sultanı olan Ebû Cafer el-Mansûr'a (ö. 158/775) devletin değişik şehirlerinde gözlenen yargıdaki farklılığın önüne geçilmesini ve verilecek yargı kararlarının tek bir kanuna bağlanmasını tavsiye etmiştir.¹²⁰ Sultan Ebû Cafer el-Mansûr da insanları tek bir kanun etrafında toplamak ve bu kanunu Medîne'de geçerli olan fıkıh ve rivâyet anlayışına dayandırmak için İmam Malik'ten bir eser yazmasını istemiştir. İmam Mâlik de bunun için *Muvatta* adlı eserini telif etmeye başlamıştır. Ebû Cafer döneminde eserini bitirmeye muvaffak olmayan İmam Mâlik, eserini ancak halife Mehdî (ö. 169/ 785) döneminde bitirmiştir. Buna rağmen eser devletin tek geçerli kanunu haline gelmemiştir. Zira İmâm Mâlik, insanların buna zorlanmasını istememiştir. Harun Reşid (ö. 193/809) döneminde kitabın kanun haline gelmesi ve herkesin öğrenmesi için bir nüshasının Kâbe'ye asılması emredilmiş; fakat İmâm Mâlik buna rıza göstermemiştir. Böylelikle *Muvatta*'nın devletin kanun kitabı olması fikrinden vazgeçilmiştir.¹²¹

Bu hususta başka bir örnek de Harun Reşid döneminde Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerinden İmâm Ebû Yusuf'un kadılığa getirilmesidir. İmâm Ebû Yusuf, hicrî 170'ten sonra baş kadılığa getirilince, onun yönlendirmeleriyle ülkenin her tarafına (Irak, Horasan, Şam ve Mısır) İmam Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini kadılığa getirilmiştir. Böylelikle Hanefî mezhebi müntesibi olmadığı yerlerde bile yargıya hâkim olmuş ve devletin resmi mezhebi statüsüne yükselmiştir.¹²²

Hanefîlik ve Mâlikîlik kadar olmasa da Şâfiî mezhebi de bir dönem devletin resmi mezhebi olmayı başarmış ve devlet desteğini elde etmiştir. Selahaddin Eyyûbî (ö. 589/1193) Mısır'da iktidarı ele geçirince Şâfiî mezhebi devletin resmi mezhebi olmayı başarmış, aynı zamanda halkın da mezhebi olmuştur. Bu dönemde Şâfiîliğin devletin resmi mezhebi

¹¹⁹ Endülüs'te tek mezhebin uygulanması ile ilgili olarak bk. Halil İbrahim es-Samerrâi vd., *Târîhu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endülüs*, 111-113.

¹²⁰ Bk. Ebu Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 419; Bakka, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, 67-68.

¹²¹ Bk. Ebu Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 419.

¹²² Bk. Makrîzî, *Hitat*, 4: 149; Ebu Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 422; Bakka, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, 75-76.

olmasında hem sultan Selahaddin'in Şâfîî olması hem de Mısır'da halk arasında yaygın olması etkili olmuştur.¹²³

Devlet desteği, bir bölgede herhangi bir mezhebin gelişmesine vesile olurken; diğer mezhebin/mezheplerin ortadan kaybolmasına veya zayıflamasına yol açar. Nitekim Endülüs ve Kuzey Afrika'da devlet desteğiyle Mâlikî mezhebi güçlenip resmi mezhep olurken, bu durum diğer mezheplerin aleyhine bir sonuç doğurmuş ve bu mezhepler sönmeye yüz tutmuştur. İlk dönemlerden itibaren Endülüs'te Hanefî ve Evzâî mezhepleri de hatırı sayılır bir şekilde bulunurken Mâlikîliğin devletin resmi mezhebi olmasıyla Hanefî ve Evzâî mezheplerinin sonu gelmiştir. Buna göre hac vazifesini yapmak için Hicaz'a giden Yahya b. Kesîr, Malik b. Enes'ten *Muvatta'yı* okumuştur. Ardından İmam Malik'in tabelerinden İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım gibi âlimlerden de iyi bir eğitim aldıktan sonra Endülüs'e dönmüştür. Endülüs'te hicrî 180 yılında yönetime gelen el-Muntasır olarak bilinen Mürteza b. Hişâm ile yakın ilişkiler kurmuş ve kendisinden başka kimsenin ulaşamadığı riyâset ve hürmete nail olmuştur. Böylece fetvalar kendisine gelmeye başlamış, Sultan ve halk ona teveccüh etmeye başlamıştır. Bundan sonra Endülüs'teki kadılar sadece onun referansı ve ondan alınan görüşlerle atanır olmuştur. Böylece kadılar Evzâî mezhebinden sonra Mâlikî mezhebenden olmaya başlamışlardır.¹²⁴

Devlet politikası açısından bölgede Hanefîliğin ortadan kalkması ve Mâlikîliğin hâkim olmasının üç belirleyici nedeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Sahnûn'un kadılığa getirilmesidir. Zira ilk dönemlerde Hanefîleri destekleyen Ağlebîler sonraki dönemlerde Mâlikîleri desteklemeye başlamışlardır. Sahnûn, İfrîkiye kadılığına getirilince Mâlikî mezhebi yayılmaya başlamış ve bundan sonra yargı işlerine Sahnûn'un arkadaşları getirilmiştir. Böylelikle Endülüs'ten sonra Mağrib'de de sadece Mâlikî mezhebi hüküm sürmeye başlamıştır.¹²⁵

Bu konudaki ikinci neden ise Şîî Ubeydîlerin ortadan kaldırılmasıdır. Hanefî fakihlerin Mâlikîliğe geçtiği dönemlerde Şîîlere karşı verilen savaş kazanılmış; hatta bir ara birçok Şîî öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır. Ubeydîler döneminde kadılık makamında bulunan Hanefîlerin can korkusundan Mâlikîliğe geçtiği pekâlâ düşünülebilir. Zira bu dönem oldukça çalkantılıdır.

Bu husustaki üçüncü ve son neden ise Muiz b. Bâdis'in faaliyetleridir. Bu döneme kadar bölgede iyice zayıflayan Hanefî mezhebi, Muiz b. Badis h. 406 yılında babası Bâdis b. Mansûr'un vefatıyla tamamen ortadan kalkarak üstünlük açık bir şekilde Mâlikî mezhebine geçmiştir. Nitekim İbn Hallikân, Muiz b. Bâdis'in bütün Mağrib halkını Mâlikî mezhebine bağlanmasını teşvik edene kadar Hanefî mezhebinin İfrîkiye'de en yaygın mezhep olduğunu ifade eder.¹²⁶

¹²³ Bk. Ebu Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 466.

¹²⁴ Makrîzî, *Hitat*, 5: 149-150; Ebu Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 379, 422; Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa Abdülkadir Bedrân, *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Thk. Zahîr eş-Şâviş (Beirut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1985), 75.

¹²⁵ Makrîzî, *Hitat*, 4: 150; Teymur Paşa, *Nazratun Târihiyyetün*, 53-55; Ebu Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, 379, 422; Bedrân, *Münâdemetü'l-Atlâl*, 75.

¹²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 233. İbnü'l-Verdî de daha önce Hanefî olan Mağrib ehlinin Muiz b. Bâdis döneminde Mâlikî olduğunu ifade eder. Bk. Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1: 316.

4.2. Şîliğin Etkisi

Hanefiliğin bu bölgede son bulmasının başka bir sebebinin Şîliğin etkisi olduğu belirtilmektedir. Hasan Hüsnî'ye göre Hanefilik, Ağlebîler döneminde Kuzey Afrika'daki varlığını devam ettirdi. Ağlebîler devleti yıkılınca yerine kurulan Şî Fâtımîler döneminde Hanefî mezhebine intisap edenler azaldı. Hatta hicrî 361 yılında Mısır'a intikal eden Muiz li Dînillah döneminin sonunda tamamen son buldu. Böylelikle Ifrîkiye'de Mâlikî ve bazı Şâfîlilerin dışında Sünnî mezhep bağluları kalmadı.¹²⁷ Hanefiliğin bu bölgede Şîliğin etkisiyle kaybolduğuna dair iddiayı Madelung da kabul etmektedir. Ona göre Hanefilik, kısmen de olsa bu bölgede diğerlerinde olduğu gibi devletle yakın işbirliği içerisinde olmuştur. Bundan dolayı Şî yönetime karşı çok az dayanabilmiştir. Bu sebepten Hanefî mezhebi Fâtımî hilafetinin ilk dönemlerinde Mağrib'de tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹²⁸

Buna karşın Ubeydîler döneminde Hanefiliğin desteklendiğine dair tam tersi bir görüş de bulunmaktadır. Örneğin, Kadı İyâz'ın ilk kaynaklardan biri olan *Tertib* isimli eserinde Beni Ubeydîler döneminde Kûfelilerin (Hanefî) belirgin bir şekilde ortaya çıktığını ve bu fakihlerin kadılık ve riyasete geldiğini belirtir.¹²⁹

Birbirine aykırı olan iki görüşün uzlaştırılması mümkün görünmektedir. Aşağıda da belirteceğimiz üzere bu bölgede bazı Mutezîlî Hanefilerin olduğu anlaşılmaktadır. Şîi olan Ubeydîlerin Mutezîlî Hanefileri desteklemesi çok da yadırganacak bir durum değildir. Fakat aynı durumun Mutezîlî olmayan Hanefiler için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla birinci görüş sahiplerinin Mutezîlî olmayan Hanefiler; ikinci görüş sahiplerinin de Mutezîlî Hanefilerle ilgili olması olağan bir durumdur.

4.3. Mihne Olayı

Mihne olayı, Abbâsî halifelerinden Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde Mutezîlî fikirleri iktidar gücüyle benimsetmek amacıyla uygulanan süreci ifade etmektedir.¹³⁰ Mihne olayı özellikle "*Kuran'ın mahlûk olması*" meselesi etrafında gelişmiş ve bu görüşü benimsemeyenler büyük sıkıntılar çekmiştir. Mihne olayında bazı Hanefiler de "*Kuran'ın mahlûk olduğu*" inancını benimseyip etkin rol oynamışlardır. Belki de bundan dolayı birçok Hanefî âlim Mutezîlî olmakla itham edilmiştir.¹³¹ Devletin söz konusu politikadan vazgeçmesinden sonra rüzgâr tersine dönmüş, bundan sonra da Mutezîlî görüşleri

¹²⁷ Hasan Hüsnî, *el-İmâm el-Mâzerî*, 24.

¹²⁸ Milferd Madelung, "11.- 13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin orta Asya'dan Batıya Göçü", Trc. Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, Haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 392.

¹²⁹ Kadı İyâz, *Tertib*, 1: 26.

¹³⁰ Mehmet Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", *Mihne Süreci ve İslami ilimlere Etkisi*, Ed. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu, 2012), 74. Ayrıca bk. Mahsum Aytepe, "Mu'tezile Kelâmında Ötekine Ulaşma Kaygısı Olarak Emr-i Bi'l-Ma'rûf Nehy-i 'Ani'l-Münker İlkesi", *Mukaadime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1, (2017), 90-91.

¹³¹ Bu dönemde bazı Hanefiler, Halku'l-Kur'an meselesinde mutezile gibi düşünüp mihne olayının failleri konumunda olurken bazıları da bu meselede mutezile gibi düşünmediği için mihne olayının mağdurlarında olmuşlardır. Bunun yanında bazı Hanefiler konjonktürel tavır takınmışlardır. Daha fazla bilgi için bk. Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", 75-94.

benimseyenler benzer akibete maruz kalmışlardır. Mutezîlî Hanefîlerin tövbe etmeleri istenmiş, ders ve fetva vermeleri yasaklanmıştır.¹³²

Abbâsîler ile aynı dönemde Kuzey Afrika'da da mihne olayının sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Burada Mutezîlî düşünceye sahip âlimler desteklenmiş ve kadılığa getirilmiştir. Bir ara Ifrîkiyye âlimleri ile mücadele etmesi için Anberî gibi bir âlim getirtilmiştir. Bu politika, Ağlebîlerin itikâdî açıdan Mutezîlî, amelî açıdan Hanefî olarak adlandırılmasına yol açmıştır.¹³³ Özellikle Ağlebî emirlerinden Ebû Cafer Ahmed, 231/846 yılında yönetime geçince Kayrevan'da "*Kur'an'ın mahlûk olduğunu*" ilan etmiş ve bu hususta insanları sorguya çekmiştir. Bu fitneden kaçan Sahnûn'un yakalanması için emir çıkarılmış; Sahnûn'un yakalanması üzerine kumandanlar ve Mutezîlî-Hanefî kadı İbn Ebî'l-Cevvâd tarafından kendisine Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı sorulmuştur. Sahnûn, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu söyleyince Kadı, onun kâfir olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini söylemiş; hatta onun kanının kendi boynu üzerinde olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.¹³⁴

Mâlikîlerden de Mutezîlî fikirlere sahip bazı âlimler bulunmasına rağmen Hanefîlerden buna meyledenlerin daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çağdaş araştırmacılar Hentâtî, bunu iddia etmekte ve görüşünü delillendirmeye çalışmaktadır.¹³⁵ Doğrusu Mutezîlî olmakla itham edilen birçok Hanefî fakihin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Muhrez, İbn Ebî'l-Cevvâd, İbn Habîb es-Sedrî ve Muhammed b. Esved (es-Sâdîni) bunlardan bazılarıdır. Bunun yanında Hanefî olup da Mutezîlî olmayanların sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Süleyman b. İmrân (ö. 270/891) ve Muhammed b. Osman el-Horasânî (ö. 318/930) bunlardan bazılarıdır.¹³⁶

Abbâsîler devletinde mihne politikasının değişmesi ile uyumlu olarak Kuzey Afrika'da itizâlî fikirlere sahip olanların kovuşturma geçirdiğini düşünüyoruz. Böylelikle Hanefî âlimlerin de bundan olumsuz yönde etkilendikleri sonucu çıkarılabilir. Nitekim Sahnûn gibi bazı fakihlerin Mutezîlî olanların arkasında namaz kılmanın caiz olmadığı yönünde görüş beyan ettikleri bilinmektedir.¹³⁷ Dahası onun İbn Ebî'l-Cevvâd'ı kanlar içinde kalıncaya kadar kırbaçlattığı, daha sonra hapse attığı ve İbn Ebî'l-Cevvâd'ın hapishanede vefat ettiği rivâyet edilmektedir.¹³⁸ Bu açıdan Mâlikîlerin Mutezile ile mücadele bahanesiyle Hanefîler ile mücadele ettikleri düşünülebilir. Böylelikle Hanefî mezhebinin bu topraklarda son bulmasının başka bir sebebinin mihne olayı olduğu söylenebilse de bu durumun daha fazla itikâdî alanda etkiye sahip olduğunu söylemek gerekir. Zira Ebû Cafer Ahmed tarafından bir saray darbesi ile devrilen I. Muhammed tekrar yönetime gelince işler eski durumuna dönmüş ve artık Mutezîlî düşünce yerini salt Sünnî düşünceye bırakmıştır. Böylelikle İbn Ebî'l-Cevvâd, kadılıktan azledilmiş ve yerine Sahnûn kadı olarak atanmak istenmiştir. Fakat Sahnûn başka bir Hanefî fakih olan Süleyman b. İmrân'ın; O da Sahnûn'un kadı olarak atanmasını istemiştir. Sahnûn

¹³² Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15: 125.

¹³³ Hentâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî*, 95.

¹³⁴ Daha fazla bilgi için bk. Kadı İyâz, *Tertîb*, 4: 69-72; Hentâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî*, 99. Bk. Tâlibî, *es-Sırâ'u'l-Lâhûtî*, 19.

¹³⁵ Bk. Hentâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî*, 98.

¹³⁶ Bk. Debbâğ, *Me'âlim*, 2: 156, 327; Hentâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî*, 117; Tâlibî, *es-Sırâ'u'l-Lâhûtî*, 20.

¹³⁷ Hentâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî*, 98, 117.

¹³⁸ Tâlibî, *es-Sırâ'u'l-Lâhûtî*, 19

bölgede Hanefî fakihlerin daha fazla olmasına karşın kadı olarak atanmıştır.¹³⁹ Bu da Mutezîlî olmayan Hanefî fakihlerin pek de sıkıntı çekmediğini göstermektedir.

Kuzey Afrika'da mihne olayının iki defa vuku bulduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda birincisini izah etmeye çalıştığımız olay, Sahnûn'un kadılığa gelmesiyle son bulmuş gibi görünmektedir. Sahnûn'dan sonra tekrar gündeme gelen mihne, özellikle Ubeydîler döneminde devam etmiştir. Bu dönemde yine Mutezîlî Hanefî kadılar kovuşturmayı yürütenler olarak görülmüş Mâlikî fakihler ise karşı tarafta yer almışlardır. Bu sürecin ise Hâricî olan Ebû Yezîd el-Hâricî isyanıyla son bulduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁰

4.4. Mâlikî Âlimlerin Faaliyetleri

Bir önceki başlıkta Mutezile ile mücadele eden Mâlikî âlimlerin Hanefîleri de hedef almış olmalarının mümkün olduğunu ifade etmiştik. Bunun yanında Mâlikî âlimlerin Hanefîlerin benimsedikleri bazı görüşlerden rahatsız olduklarını ifade etmekte yarar vardır. Mâlikî âlimlerin bu görüşleri sebebiyle Hanefîler ile mücadele ettiklerini ve burada Hanefîliğin son bulmasına sebep olduklarını düşünmek mümkündür. Hanefîler ile Mâlikîler arasında sert tartışmaların yaşandığı konulardan biri nebiz konusudur. Hanefîler nebizin helal olduğunu düşünürken Mâlikîler haram olarak kabul etmişlerdir. Hatta Mâlikîler bunun şarap olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁴¹ Bu bağlamda bazı Hanefî fakihlerin nebiz içtiği için tenkit edildiği ve hor görüldüğü anlaşılmaktadır. Önde gelen Hanefî fakihlerinden İbn Ferrûh ve Abdullah İbnü'l-Muğîre bunlardan sadece ikisidir.¹⁴² Öte yandan iki tarafın âlimleri arasında bu hususta birçok tartışmanın olduğu görülmektedir. Bunlardan biri aynı dönemde kadılık yapan Hanefî Ebû Muhrez ile Mâlikî fakih Esed b. Furât arasında geçen tartışmadır.¹⁴³

Bu tartışma ile ilgili günümüze ulaşan ve ulaşmayan birçok eser yazılmıştır. Nebizin haram olduğu hususunda Hanefîleri tenkit eden ve bu hususta eser telif eden Mâlikî fakihlerden biri de Sahnûn'dur. Sahnûn nebizin haram olduğu hususunda bir kitap telif ettiği esnada babası yanına girmiş ve onu "*Ey evladım, sen Iraklıları tenkit ediyorsun; fakat onların zihinleri açık dilleri keskindir. Sonradan özür dileyeceğin şeyi yazma!*" diye uyarmıştır.¹⁴⁴ Dönemin Mâlikî kadılarından Mâlik b. İsâ (ö. 305/917-18), salihlerden birinin kendisine nebizin helal ve haramlığına dair bir şeyler yazmasını istediği, kendisinin de *Kitâbu'l-Eşribe* diye bir kitap yazdığını ve bu kitapta kendi mezhebi ehl-i Medîne'ye göre nebizin haram olduğunu ifade eder.¹⁴⁵

SONUÇ

Kuzey Afrika'da ilk dönemlerden itibaren Hanefî fakihlerin bulunmasına bağlı olarak Hanefîliğin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Hanefî fakihlerin bölgedeki etkisi hicrî ikinci yüzyıldan beşinci yüzyıla kadar devam etmiştir.

¹³⁹ Bk. Tâlibî, *es-Sırâ'u'l-Lâhûtî*, 19; Şahinkapan, *Ağlebûler*, 153-158.

¹⁴⁰ Bk, Kadı İyâz, *Tertîb*, 1: 26.

¹⁴¹ Tâlibî, *es-Sırâ'u'l-Lâhûtî*, 20.

¹⁴² Tâlibî, *es-Sırâ'u'l-Lâhûtî*, 22.

¹⁴³ Bk. Tâlibî, *Terâcim*, 75-76.

¹⁴⁴ Tâlibî, *Terâcim*, 174.

¹⁴⁵ Tâlibî, *Terâcim*, 397.

Kuzey Afrika'nın Hanefîlik ile tanışması başta Abdullah İbn Ferrûh ve Esed b. Furât olmak üzere öğrenci faaliyetleri sayesinde vuku bulmuştur. Mamafih daha sonra bölgedeki Hanefî fakihler siyasi iktidar tarafından desteklenmişlerdir. Kuzey Afrika'daki Hanefîler, Ağlebîler döneminin başlarında ve Ubeydîler döneminde devlet tarafından desteklenmişlerdir.

Kuzey Afrika'da Abdullah İbn Ferruh, Ebû Muhrez, Ma'mer b. Mansûr, Süleyman b. İmrân ve İbn Abdûn başta olmak üzere birçok Hanefî fakih yetişmiştir. Bölgedeki Hanefî fakihler pasif bir şekilde kalmamış hayatın içinde olmuşlardır. Birçoğu kadılık başta olmak üzere devlet görevlerinde bulunmuşlardır. Bunlardan önemli bir kısmı öğrenci yetiştirerek mezhebin bölgede yayılmasını sağlamışlardır. Öte yandan bazı fakihler önemli telif faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.

Kuzey Afrika Hanefîleri fûrû-ı fıkhıta Hanefî olmalarına karşın itikâdî açıdan birbirinden farklı eğilimler içinde olmuşlardır. İlk dönemdeki Hanefîlerde hadisçilik ön plana çıkarken ilerleyen zamanlarda kâmil manada Hanefî diyebileceğimiz Hanefîler ile Mutezîlî Hanefîler daha yoğun bir şekilde görünmektedirler.

Bölgedeki Mutezîlî Hanefîler, Abbâsîler dönemindeki mihne olayına benzer bir süreçte aktif olarak yer almışlardır. Olayın mağdurları ise daha çok Mâlikî fakihler olmuşlardır. Daha sonra ters mihne diyebileceğimiz süreçte ise mağdur olan taraf Hanefî fakihler olmuşlardır.

Kuzey Afrika'da Hanefîliğin son bulmasında devlet politikaları, mihne olayı ve Mâlikî fakihlerin aleyhte çalışmaları başta olmak üzere birçok sebebin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsân. *el-Arab fî Sakaliyya*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1975.
- El-Abderî, Muhammed b. Yusuf b. Ebi'l-Kasım b. Yusuf. *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasar-i Halîl*. 8 Cilt. Yy.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1994.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Aytepe, Mahsum. "Mu'tezile Kelâmında Ötekine Ulaşma Kaygısı Olarak Emr-i Bî'l-Ma'rûf Nehy-i 'Anî'l-Münker İlkesi". *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/1 (2017): 83-97.
- Bakkal, Ali. *İslâm Fıkıh Mezhepleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bedrân, Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa Abdülkadir. *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*. Thk. Zahîr eş-Şâviş. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1985.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Sahnûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 534-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ed-Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Ali Ensârî. *Me'âlimu'l-Îmân fî Ma'rîfet Ehli Kayrevân*. Ekmelehu ve Allaka aleyhi Ebû'l-Fazl İbn Nâcî Ebû'l-Kasım b. İsa b. Nâcî et-Tenûhî el-Kayrevânî. Thk. İbrahim Şebbûh. 3 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1978.
- Ed-Devadârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer (ed-Dürretü'l-Mudiyye fî Ahbârî'd-Devleti'l-Fâtmiyye)*. Thk. Sâlihuddîn el-Müncid. 9 Cilt. Kahire: Matbaatü Lecneti't-Telîfi ve't-Tercümeti ve'n-Neşr, 1380/1961.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *İslâm'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Birim Yayınları, 1993.
- _____. *Ebû Hanîfe*. Trc. Osman Keskiöğlü. Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Emin, Ahmed. *Zuhrü'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2013.
- Ebû'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temîmî el-Mağribî el-İfrikî. *Tabakât-ı Ulemâi İfrikîye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, Ty.
- Halid, Muhammed Mesud. Trc. Muhammed Tayyib Kılıç. "Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış". *İstem*. 7/14 (2009). 403- 433.
- Hallâf, Abdulvahhab. *Hulâsatu Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, Ty.
- El-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Harekat, İbrahim. "Magrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hasan Hüsnî, b. Sâlih b. Abdülvehhâb b. Yûsuf. *el-Îmâm el-Mâzirî*. Tunus: Dâru'l-Kütübî'ş-Şariyye, Ty.
- El-Hattâb, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman er-Ruaynî. *Mevâhibü'l-Celîl li-Şerhi Muhtasarı Halîl*. 6 Cit. Yy.: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- El-Hentâtî, Necmeddin. *el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-Garbi'l-İslâmî*. Tunus: Tibrü'z-Zamân, 2004.

- El-Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Haris b. Esed. *Kudâtu Kurtuba ve Ulemâu Ifrîkiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1415/1994.
- İbn Arefe, Muhammed b. Muhammed Ebu Abdullah. *Muhtasarü'l-Fikhî*. Thk. Hâfız Abdurrahman Muhammed Hayr. 10 Cilt. Yy.: Müessesetü Halef Ahmed el-Habtûr, 1435/2014.
- İbn Azârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.
- İbn Beşîr, Ebu't-Tâhir İbrahim b. Abdussamed b. Beşîr et-Tenûhî. *et-Tenbîh ala Mebâdi't-Tevcih*. Thk. Muhammed Belhasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007,
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mustafa Abdulkadir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed. *ed-Dîbâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yâni Ulemâ'i'l-Mezheb*. Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, Ty.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâi'z-Zamân*. Thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali. *el-İkmâl fi Ref'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif mine'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer. *Târîhu İbni'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbn Yûnus, Abdurrahman b. Ahmed. *Târîhu İbn Yûnus*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî. *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik*. 8 Cilt. Mağrib: Matbaatü Fedâle el-Muhammediye, 1965-1983.
- Karadağ, Bekir. "Endülüs'te Hanefî Mezhebinin Varlığı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10/53 (Eylül 2017). 859-866.
- Kapanşahin, Muhittin. *Ağlebîler: 800-900*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013.
- Karaman, Hayrettin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yay, 2007.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifîn*. 13 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâr İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Ty.
- El-Kureşî, Abdulkadir. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Karatşî: Mîr Muhammed Kütübhâne, Ty.
- Madelung, Milferd. "11.- 13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin orta Asya'dan Batıya Göçü". Trc. Sönmez Kutlu. *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. Haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Otto Yay, 2011.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Ali İbn Sâlim. *Şeceretu'n-Nûru'z-Zekiyye*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- El-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1411/1991.

- El-Makrîzî, Takiyüddîn. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikr'l-Hıtat ve'l-Âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1418.
- El-Mâlikî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Riyâzu'n-Nüfûs*. Thk. Beşir Bekkûş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983/1403.
- Moğultây B. Kılıç, Ebu Abdullah Alâuddîn Moğultây b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. Thk. Ebu Abdullah Adil b. Muhammed-Ebu Muhammed Üsâme b. İbrahim. 12 Cilt. Yy.: el-Farûk el-Hadîsiyye, 1422/2001.
- Özel, Ahmet. *Hanefi Fıkıh Alimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özkuyumcu, Nadir. "İfrîkiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.